

С. А. БАЛАКІН

**Мезолітичне поселення в уроч.
Бурлаків Яр на Дністрі**

Одною з провідних тем по дослідженню мезоліту України є проблема кукрека. Вивчення її допоможе не тільки осмислити нагромадження археологічного матеріалу в цілому, а й проводити дослідження локального характеру. Це пояснюється тим, що, по-перше, пам'ятки з кукрекськими рисами в інвентарі мають значне поширення, а по-друге — сам кукрек як історичне явище має істотне значення для реконструкції історико-культурного процесу в кам'яному віці півдня Східної Європи¹. Таке ставлення до кукрекської проблематики висуває на перший план завдання уточнення культурної атрибуції пам'яток, які розглядались як кукрекські, розмежування власне кукрека та його культурних впливів.

За сучасними уявленнями кукрекська культура включає в собі три локальних варіанти: кримсько-приазовський (власне кукрекський), дніпровський і північно-причорноморський². До останнього Д. Я. Телегін відносить і пізньомезолітичні стоянки північної Молдавії (Фрумушіка, Гура-Кам'янка VI, Варварівка IX), які раніше виділялись ним в особливу фрумушікську групу пам'яток³. Культурна атрибуція цих комплексів в свій час викликала помітні розбіжності серед дослідників, одні з яких відносили їх до кукрекських⁴, інші вбачали в інвентарі північно-молдавських стоянок риси подібності з пам'ятками типу Оселівки та Гребеників⁵, чи лише Гребеників⁶. При цьому суть розбіжностей зводилась не просто до заперечення наявності кукрекських елементів в комплексах північномолдавського мезоліту, а до правомірності віднесення цих комплексів до пам'яток типового кукреку.

В зв'язку з цим певний інтерес мають матеріали дослідженого автором в 1980 р. поселення в уроч. Бурлаків Яр. Поселення знаходиться поблизу с. Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл. на правому березі Дністра навпроти с. Малий Берег і в кінці мисоподібного виступу першої надплавної тераси. Стоянка одержала назву за одноіменним рівчаком, який впадає в Дністер недалеко від пам'ятки.

Берег на місці стоянки урвистий, висота його 1,5—2,3 м. В результаті весняних розливів та обвалів берега між ним та рікою утворився пляж шириною 50—60 м. Біля води починаються виходи крем'яного галечника, жовна якого використовувались жителями стоянки як сировина для виготовлення знарядь. Зібрана на пам'ятці колекція має явні риси майстерні, що проявляється як у чисельності виробів, пов'язаних з процесом первинної обробки кременю, так і в показовому наборі нуклеусів та їх заготовок. Очевидно, виходи кременю експлуатувались не лише в мезоліті, а й в період існування трипільської культури.

Крем'яна колекція пам'ятки здобута в результаті зборів підйомного матеріалу на ділянці пляжу між галечником і берегом та зачистки зрізу берега. Загальна довжина зачистки близько 40 м (рис. 1, 1). Тут трапилась більшість крем'яних знахідок (903 із 984), а зачистка дала змогу в'яяснити стратиграфію пам'ятки.

На стоянці зафіксована така стратиграфія. Зверху знаходився сірий гумусовий пісок, який розорювався. В його основі лежав прошарок білого надувного піску товщиною 5—7 см, який відділяв орний шар від лежачого нижче темно-коричневого суглинку з рідкими маловиразними знахідками, можливо, трипільського часу. Шар щільний, потужністю 30—50 см. Під ним світлий суглинок товщиною до 30 см. Тут також трапи-

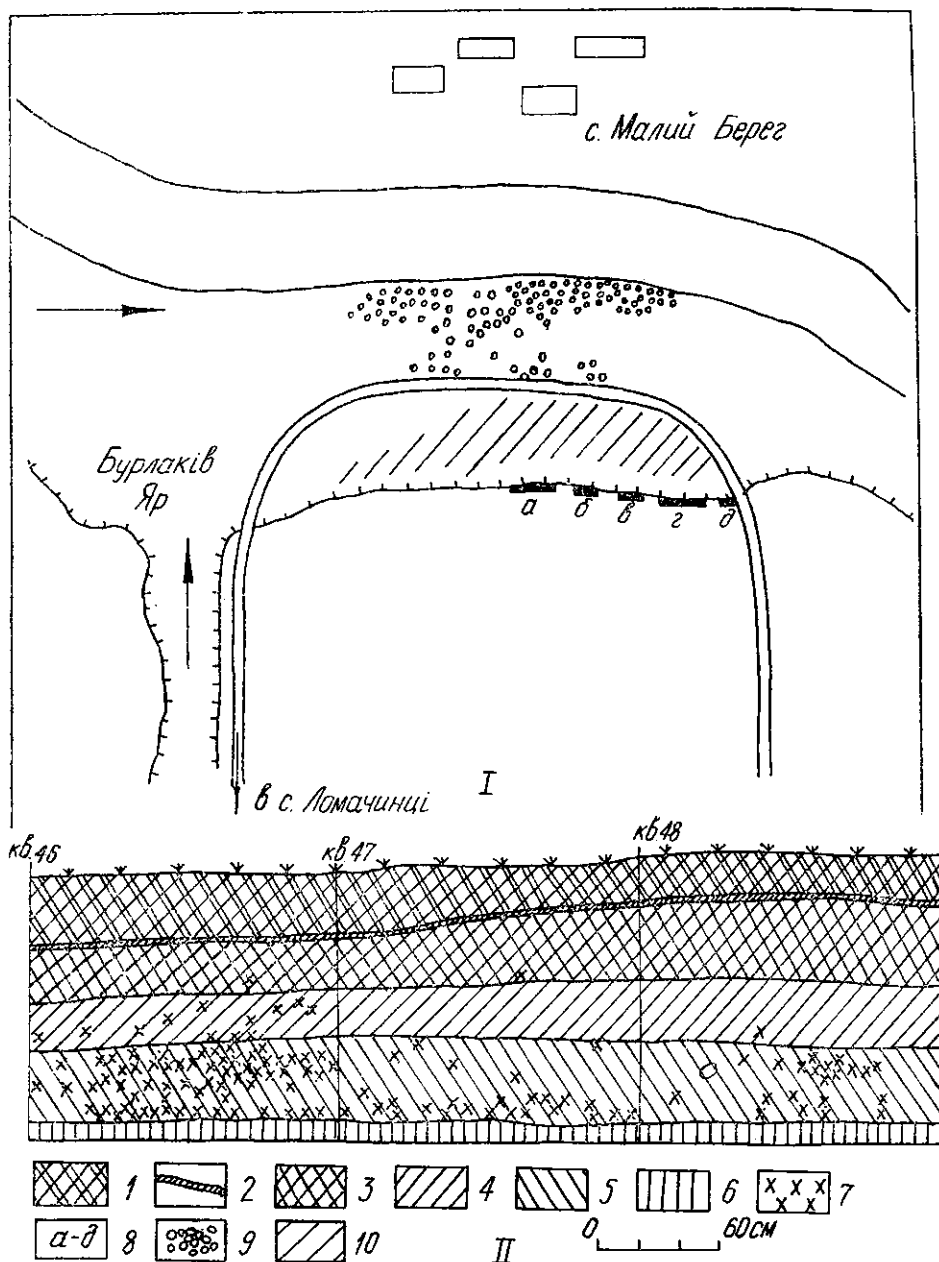

Рис. 1. I — ситуаційний план, II — стратиграфія стоянки на ділянці квадратів 46—48 зачистки:

1 — темно-сірий пісок; 2 — прошарок білого надувного піску; 3 — темно-коричневий сильно гумусовий суглинок; 4 — слабо гумусовий світлий суглинок; 5 — темно-коричневий суглинок; 6 — материковий жовтий суглинок; 7 — крем'яні вироби; 8 — номери квадратів; 9 — крем'яний галечник; 10 — ділянка збирання підлоного матеріалу.

лись знахідки трипільського часу. Нижній шар (темно-коричневий суглинок потужністю 20—40 см) співпадав з основним культурним шаром поселення. Тут трапилась більшість знахідок комплексу. Всі нашарування опирались на темно-жовтий материковий суглинок (рис. 1, 2).

Склад стратиграфічної колонки, потужність шарів та інтенсивність культурних решток в них не були однаковими на всьому протязі зачистки. Крем'яні вироби, наприклад, найчастіше траплялись у квадратах 38—39, 46—48, а на південному крилі зачистки в трьох верхніх шарах зафіксовані окремі фрагменти трипільської кераміки, не відомі на її північному краї. Нижній шар потужністю 25 см в квадратах 33—39 ви-

клинювався на ділянці 6—10 квадратів і, навпаки, досягав максимальної товщини 40—50 см в квадратах 46—48. Крім цього, при зачистці два рази зафіксоване западання нижнього культурного шару шириною в обох випадках до 2 м і глибиною 0,6 (квадрати 12—13) та 0,3 м (квадрати 38—39). Характер знахідок в них дав можливість ідентифікувати ці западини з залишками давніх жител приблизно ранньомезолітичного та енеолітичного часів.

Енеолітичний комплекс пам'ятки швидше всього пов'язаний з ранньотрипільським поселенням, розміщеним на правому березі джерела Бурлаків Яр, яке спускається до Дністра на ділянці південного краю зачистки. Енеолітичні знахідки нечисленні: 30 фрагментів кераміки і близько сотні крем'яних виробів. Останні представлені переважно відщепами, крім них є ще кілька ножевидних пластин та уламків нуклеуса з правильною огранкою. Колекція кераміки включає уламки столового та кухонного посуду. Фрагменти кухонного посуду виявлено в житлі (квадрати 38—39), під розвалом великих (20×10×20 см) розшарованих каменів (очевидно, обкладка вогнища) разом з кістками домашнього бика, свині та косулі *. Вище вогнищної конструкції, але в шарі того ж темно-коричневого суглинку знайдено кілька фрагментів типової столової кераміки часу раннього трипілья. За якістю крем'яної сировини та загальним виглядом виробів енеолітичний комплекс порівняно легко виділяється з усієї сукупності крем'яних знахідок поселення. Дещо складніша справа з розподілом основної мезолітичної колекції пам'ятки. Невеликий об'єм проведених робіт і те, що частина знахідок походить із підйомного матеріалу, суттєво ускладнили культурно-хронологічну атрибуцію виробів колекції, хоча в різночасовості мезолітичних матеріалів стоянки сумніватись не доводиться. На це вказують не лише типологічні особливості виробів, а й деякі спостереження за стратиграфією і планіграфією знахідок.

Стратиграфічно знахідки мезолітичного часу приурочені до шару нижнього темно-коричневого суглинку, в якому, на жаль, не вдалося виділити чистих однокультурних горизонтів. Лише на ділянці квадратів 16—48 зачистки велика концентрація крем'яних виробів сприяла розчленуванню шару другого гумуса за заляганням знахідок на два рівні. Перший займає верхньосередню частину шару, другий — нижню, контактно з материком. Але маловиразність виявлених виробів не дала можливості чітко пов'язати ці горизонти (рис. 1, 2) з якимиись певними періодами мезолітичної епохи. Приблизно можна вважати, що нижній відповідає ранньому, а верхній — пізньому мезоліту.

Слабка діагностичність знахідок цієї ділянки при найбільш насиченій концентрації їх в цьому районі зачистки, очевидно, пояснюється тим, що саме тут була локалізована майстерня по обробці кременю мезолітичного часу. Це підтверджується не лише якістю виробів, а й їх складом. Переважно це відщепи без ретуші, більшість яких покрито жовняною кіркою. Виробів з вторинною обробкою небагато — сокира, два скребки, два відщепи з ретушю.

Через відсутність стратиграфічного критерію при розподілі мезолітичного інвентаря на ранній і пізній комплекси увага зверталась на якість крем'яної сировини, характер патинізації, типологічні особливості виробів. При цьому враховувалась та обставина, що ранньо- та пізньомезолітичні комплекси не повністю співпадають між собою в планіграфічному відношенні. Пізньомезолітичні вироби, хоча і траплялись на всій зачистці, все ж більшість їх походить із квадратів 33—34, 38—39. Зокрема, в квадратах 33—34 виявлено більшість скребків пізньомезолітичної колекції, чотири нуклеуси, серед яких два олівцеподібних. Ранньомезолітичний комплекс переважає в квадратах 10—15 зачистки, де виявлено 3/4 відповідних знахідок і житло.

* Визначення остеологічного матеріалу проведено співробітником ІА АН УРСР О. П. Журавльовим.

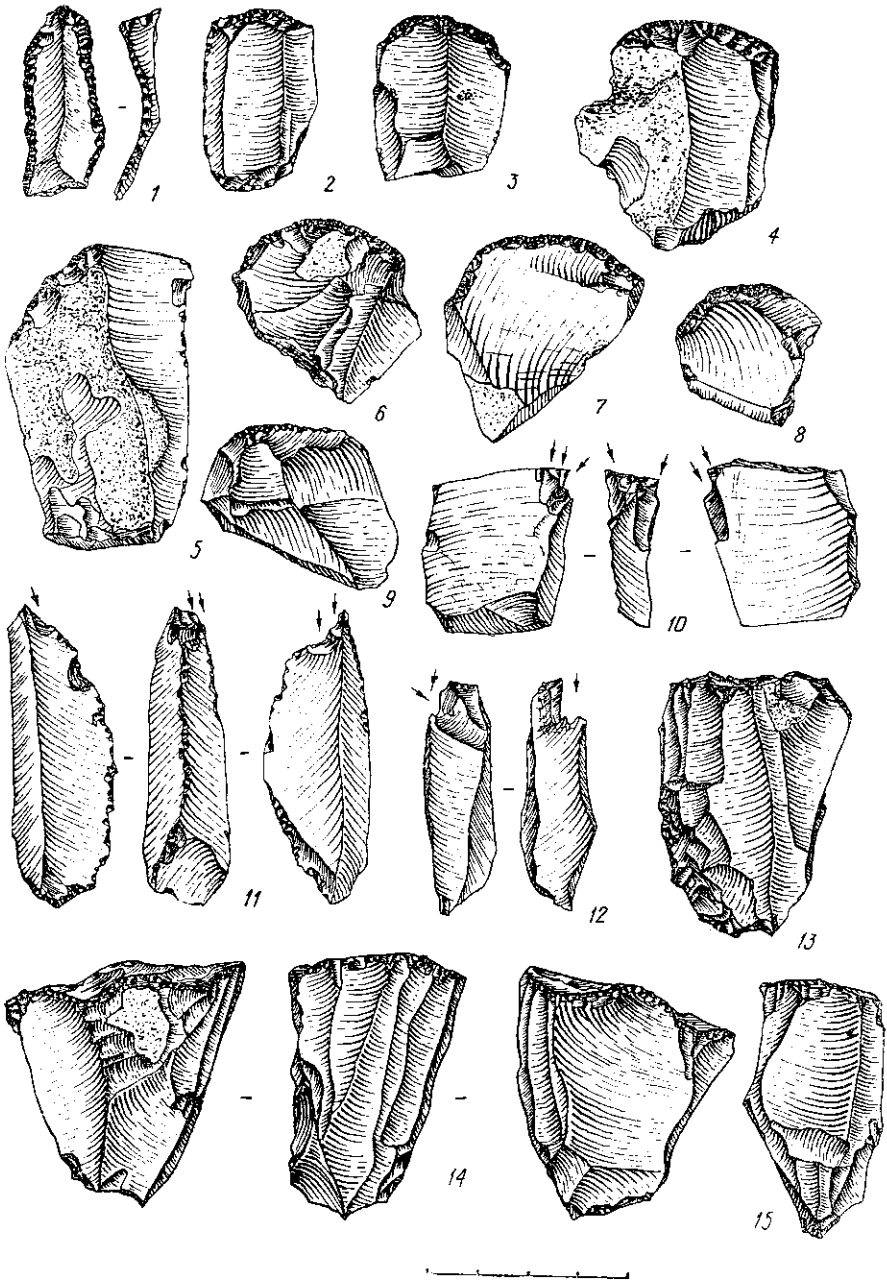

Рис. 2. Вироби ранньомезолітичного комплексу:

1 — пластинка з ретушією; 2—9 — скребки; 10—12 — різці; 13—15 — нуклеуси.

Житло, очевидно, наземного типу було спущено з рівня нижнього культурного шару і заглиблено в материк на 0,6 м. Ширина ями звужується від 2,2 м у верхній частині до 0,7 м на дно. Заповнення якими являло собою щільний темно-коричневий суглинок і відділялось від культурного шару світлішою лінзою суглинку з меншою концентрацією знахідок. В заповненні житла виявлено чотири ножеподібні пластини, кінцевий скребок на масивній пластині (рис. 2, 5) і конічний одноплосинний нуклеус (рис. 2, 14). Всі предмети виготовлені із кременю темно-синього відтінку і покриті світло-голубою патиною (варто відзначити, що знаряддя та заготовки пізньопалеолітичного комплексу без патини і виготовлені з п'ятнистого, подібного за типом до деснянського, кременю).

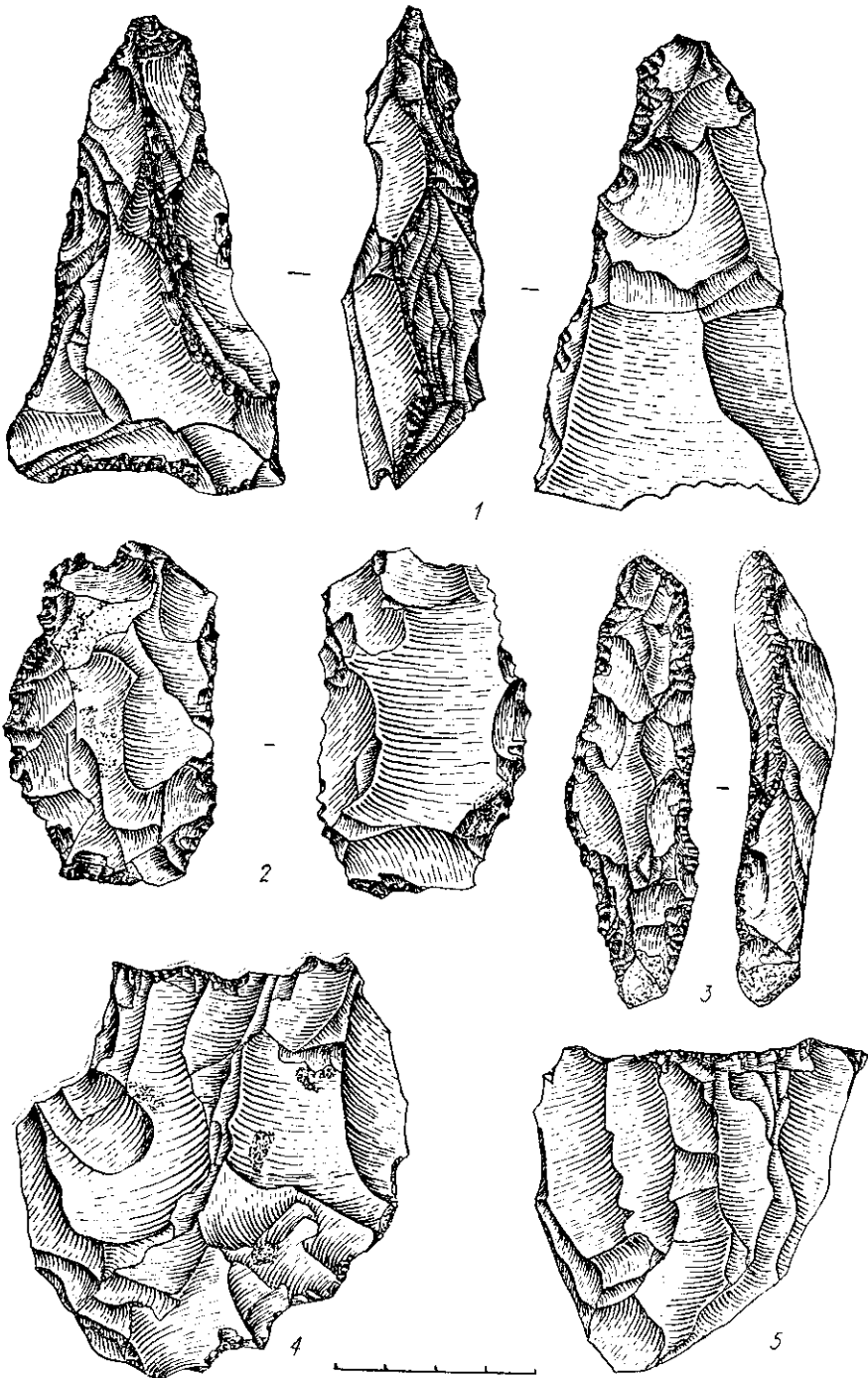

Рис. 3. Вироби ранньомезолітичного комплексу:
1-2 — сокири; 3 — ретушер; 4-5 — нуклеуси.

Цей невеликий комплекс з чіткою стратиграфією повною мірою і став відправним пунктом при виділенні колекції раннього мезоліту.

Ранньомезолітичний комплекс поселення нараховує 154 речі і включає нуклеуси (14), заготовки (88 відщепів і 32 пластини) і знаряддя праці (20). Серед останніх відомі 5 пластин з ретушшю, 9 скребків, 3 різці, 1 ретушер і 2 макролітичних вироби.

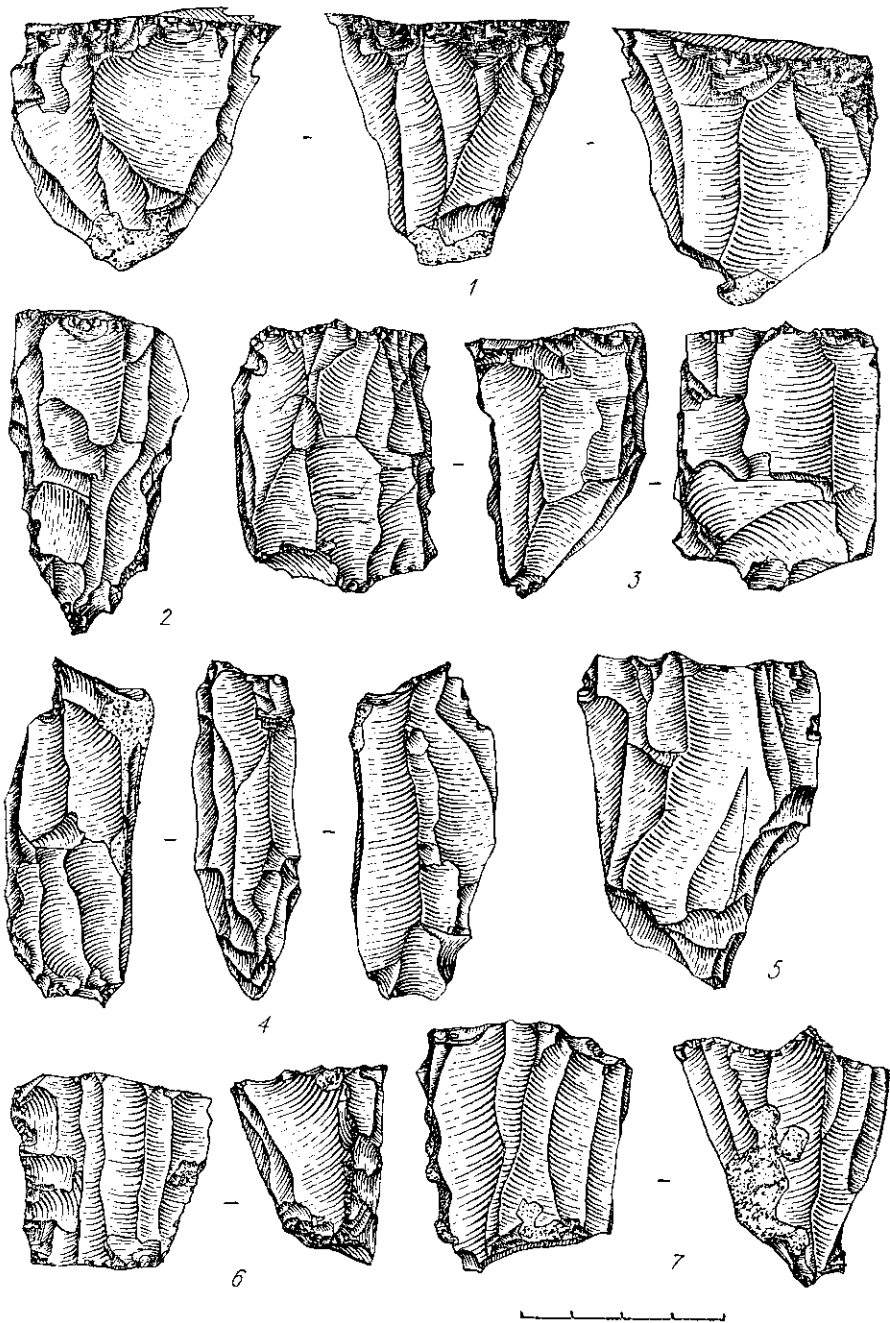

Рис. 4. Нуклеуси ранньомезолітичного комплексу (1—7).

Серед нуклеусів переважають конічні одноплощинні ортогнатні ядрища (рис. 2, 13—15; 3, 5; 4, 1, 2, 5, 7). Решта нуклеусів комплексу поділяється на підризматичні (рис. 4, 3, 4, 6) та аморфні. Один із нуклеусів має дві розміщені перпендикулярно площадки сколювання (рис. 3, 4).

В комплексі п'ять пластин з ретушшю, але лише у двох вона регулярна. У одній з них, сильно зігнутої пластини шириною 3,5 см, обидва краї притуплені крутою ретушшю (рис. 2, 1). Із дев'яти скребків два виготовлені на вкорочених пластинах (рис. 2, 2, 3), один на пластинчастому відщепі (рис. 2, 4), інший — кінцевий на масивній пластині (рис.

2, 5). Останні скребки належать до підокруглих і бокових на відщеплах (рис. 2, 6—9). Один різець комплексу виконано на напівплоскому відщепі, кутувий багатофасетний (рис. 2, 10). Два інших — на уламках, один із яких комбінований зі скребком (рис. 2, 11, 12). До макролітичних знарядь комплексу належать дві сокири. Одна з них двобічно оброблена, підтрикутних обрисів із світлого кременю (рис. 3, 1), інша теж двобічно оброблена, зі сколом-підправкою на робочій частині (рис. 3, 2). Єдиний ретушер колекції виготовлений на уламку (рис. 3, 3).

За стратиграфічним положенням і характером крем'яної сировини до цього ж комплексу, очевидно, слід віднести заготовки двох нуклеусів конічного типу, приблизно однакових розмірів: 12 см в довжину при діаметрі ударної площадки 5,5—6 см. Обидві виявлені на північному краї зачистки (квадрат 6) в шарі сильно гумусованого суглинку на контакті його з материком, лежали поряд в природному або спеціально виритому заглибленні. Виходячи з умов виявлення, ця знахідка нагадує так звані крем'яні скарби, відомі на ряді пам'яток кам'яного віку.

Описана вище колекція має аналогії в комплексах Середнього Подністров'я, насамперед в інвентарі стоянок Атаки VI, Қормань IV⁷. Для них характерна наявність призматичних, човновидних, клиновидних нуклеусів. Скребки — підокруглі, бокові на відщеплах і кінцеві на вкорочених пластинах. Серед знарядь переважають скребки, різців мало. Більшість знарядь виготовлено на відщеплах і уламках⁸. Типовим для цих комплексів є і наявність в них макролітичних знарядь, причому одна із сокир поселення Қормань IV⁹ типологічно близька до виявленої на стоянці Бурлаків Яр (рис. 3, 1).

Таким чином, ранньомезолітичний комплекс поселення в уроч. Бурлаків Яр можна синхронізувати з атакською фазою мезоліту Середнього Подністров'я (за О. П. Чернишом) і віднести до типу пам'яток Атаки IV — Қормань VI.

Пізньюомезолітична колекція поселення Бурлаків Яр численніша. До неї входять 830 крем'яних знарядь, 10 нуклеусів, 23 сколи з нуклеусів (16 поздовжніх, 7 поперечних), 580 відщепів, 135 пластин (з них 9 ребристих) і 34 уламки кременю без ретуші. До виробів з вторинною обробкою (48) належать: пластина зі скошеним краєм, 3 трапеції, 5 вкладишів кукрекського типу, 15 скребків, 2 різці, ретушер. Решта — це пластини (16), відщепи (3) та уламки (2) з ретушню.

Із 10 нуклеусів колекції найвиразнішу серію являють олівцеподібні ядрища. Один із нуклеусів цього типу цілий, довжиною 5 і діаметром ударної площадки 2,2 см (рис. 5, 1), два інших — обломані (рис. 5, 2, 3). Наявні в комплексі і призматичний одноплощинний (рис. 5, 5) та двоплощинний (рис. 5, 4) нуклеуси. Площини розміщені перпендикулярно одна до одної. З першої знімались довгі ретельно виготовлені ножеподібні пластини, з другої — відщепові заготовки. Ще два ядрища комплексу служили для знімання відщепів. Обидва з п'ятнистого кременю з залишками жовняної кірки (рис. 5, 6, 7). Інші три ядрища можна віднести до аморфних.

Характеру нуклеусів повністю відповідає і набір заготовок комплексу. Пластини переважно правильні, ножеподібні, середніх розмірів, але наявні і мікропластинки. Серед відщепів виділяється тип широких напівплоских заготовок. Пластинчастих відщепів в комплексі мало.

Серед мікролітичних виробів привертає увагу насамперед пластинка зі скошеним краєм, виготовлена на вузькій мікропластинці із сірого димчатого кременю (рис. 6, 1). Такі вироби, типові для пам'яток пізнього мезоліту азово-чорноморської області, в комплексах Середнього Подністров'я до цих пір не були відомі. Геометричні мікроліти колекції представлені трапеціями. Одна з них зламана (рис. 6, 3). Із двох цілих одна — середньовисока (рис. 6, 2), інша — висока (рис. 6, 4). Висока трапеція виготовлена на широкій (2,7 см) трикутній пластині або пластинчастому відщепі і круто ретушована з обох боків. Верхня основа оформлена спорадично, на нижній ретушню зроблено виїмку. Цей виріб

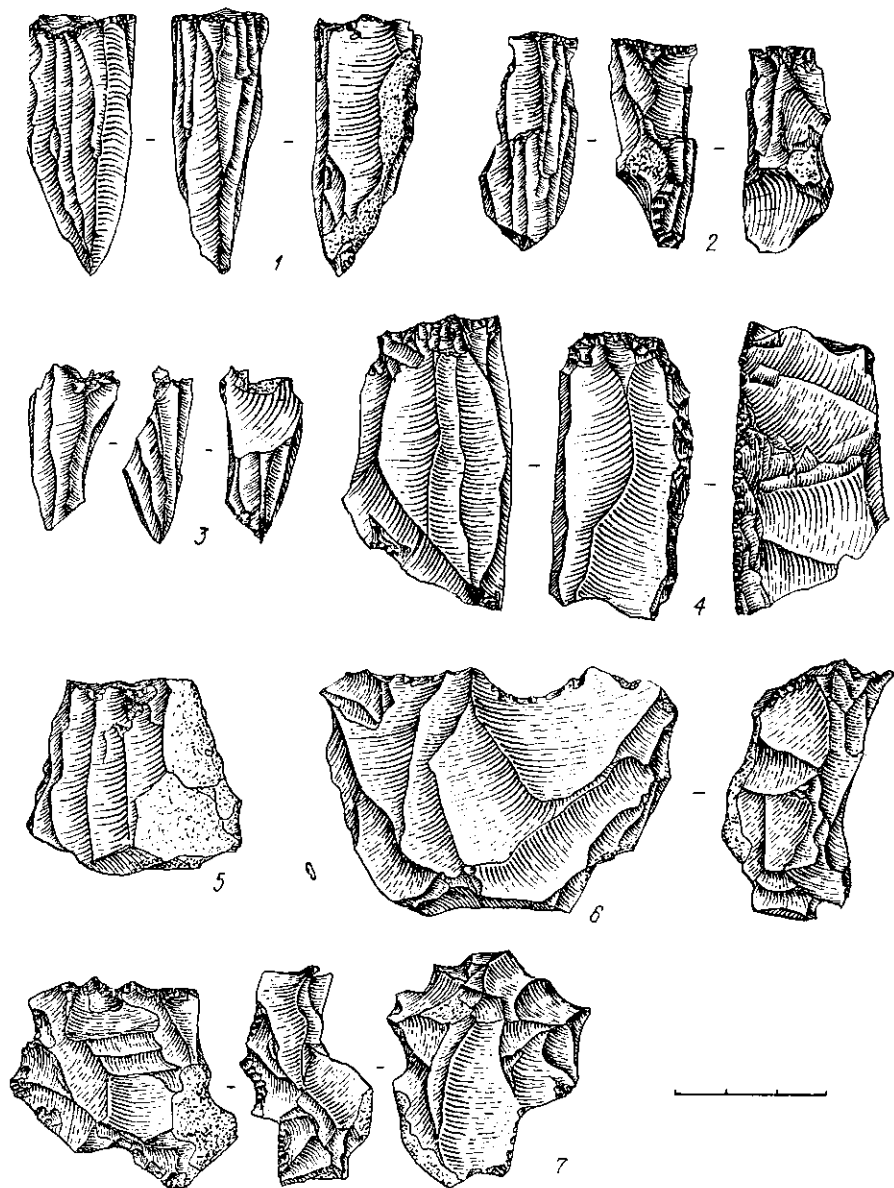

Рис. 5. Нуклеуси пізньомезолітичного комплексу (1—7).

також нетиповий для інвентаря фрумушківської групи пам'яток. Два із п'яти вкладишів кукрекського типу виготовлені із поздовжніх пластин (рис. 6, 5). Два інших виготовлені із верхніх частин ножеподібних пластин, сколотих, очевидно, з одного нуклеуса. Вони мають довжину 2,8 см, в обох на черевці зняті по дві лусочки (рис. 6, 5, 6). П'ятий вкладиш на трискатній пластині із світлого з молочними прожилками кременю. Три кути знаряддя заокруглені крутою притуплюючою ретушшю, на четвертому — різцевий скол (рис. 6, 7).

Ретушер в колекції один. Він виготовлений на ножеподібній пластині та має характерну забитість на одному із кінців. На гранях пластинки — спорадична ретуш (рис. 6, 8). Із 18 пластин з ретушшю лише у п'яти вона регулярна. В їх числі два скобелі на великих пластинах довжиною 6,5—7 і шириною 1,2—1,6 см (рис. 6, 9, 10). Третя пластина із димчатого, близького за якістю до донецького, кременю має загострюючу ретуш з черевця (рис. 6, 11).

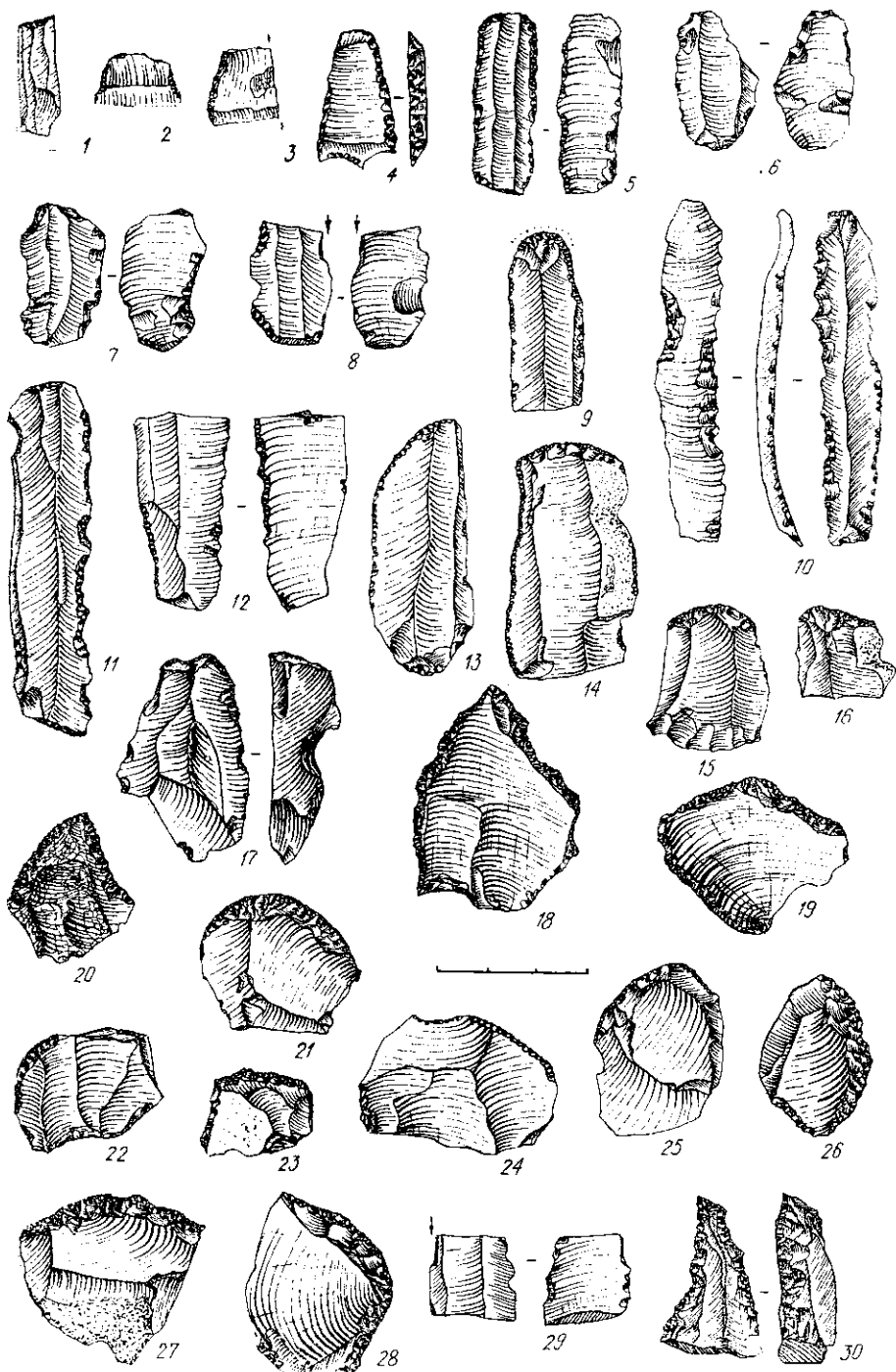

Рис. 6. Вироби пізньомезолітичного комплексу:

1 — пластинка зі скошеним краєм; 2—4 — трапеції; 5—8 вкладки кукрекського типу; 9 — ретушер; 10—12 — пластини з ретушю; 13—28 — скребки; 29 — різець; 30 — знаряддя на уламку.

В колекції 15 скребків, чотири з яких належать до типу кінцевих на пластинах (рис. 6, 12—15). Один скребок кінцевий на уламку (рис. 6, 16). Останні 10 виготовлені із відщепів. В їх числі два стрілочних (рис. 6, 17, 18), три підокруглих (рис. 6, 19—21) і п'ять бокових (рис. 6, 22—26). Один скребок комбінований з різцем: підокруглий скребок на відщепі з різцевим сколом на робочій частині знаряддя (рис. 6, 27). Ще один різець виготовлений на куті зламаної пластини (рис. 6, 28).

Такий в загальних рисах пізньомезолітичний комплекс поселення Бурлаків Яр. Вияснено тепер його місце серед синхронних пам'яток Середнього Подністров'я, для чого зупинимося на матеріалах північномолдавського мезоліту.

Мезолітичні пам'ятки Молдавії М. А. Кетрару поділяє на дві різнокультурні групи — південно- та північномолдавську¹⁰. Південномолдавська входить до кола гребениківських пам'яток і характеризується стянкою Саратени. Північномолдавська, яка нас цікавить у даному випадку, має ряд специфічних рис в крем'яному інвентарі, чим вона відрізняється від гребениківських пам'яток. До цієї групи належить більшість відомих пізньопалеолітичних пам'яток республіки, з них показові такі комплекси, як Фрумушіка 1, Варварівка 9, Гура-Кам'янка 4, Костешти 5, Старі Бедражі, Гвоздьове 3 тощо.

Типовими рисами цих пам'яток різні дослідники вважають: мікролітичний за характером інвентар, конічні, напівплоскі, призматичні та олівцеподібні нуклеуси, переважання знарядь на відщепових заготовках. Серед знарядь переважають скребки — підокруглі та бокові на відщеплах, рідше трапляються кінцеві на вкорочених пластинах. Низький процент різців і геометричних мікролітів. Останні представлені одиничними екземплярами в Фрумушіці 1, Варварівці 9, Чінуші 6, Гвоздьовому 3. Це вражає, бо пам'ятки суміжних територій, представлені гребениківською культурою (наприклад, Саратени), мають показовий набір геометричних мікролітів. Характерною рисою, очевидно, є і пластини з бічною виїмкою (анкочі), які наявні у всіх великих комплексах. Показовим елементом крем'яного інвентаря можна вважати і вкладиші кукрекського типу (Фрумушіка 1, Костешти 5, Старі Бедражі тощо)¹¹.

Наявність в даних колекціях вкладишів кукрекського типу, олівцеподібних нуклеусів, округлих скребоків і різців на відщепових заготовках поряд з майже повною відсутністю вкладишів геометричних форм служить, на думку ряду дослідників, основою для атрибуції їх як кукрекських¹².

Склад інвентаря дослідженого нами поселення повністю відповідає наведеній вище характеристиці і дає можливість віднести його до Фрумушківської групи пам'яток Середнього Подністров'я, тобто до північно-причорноморського варіанта кукрекської культурної спільності. Тут є олівцеподібні нуклеуси, найбільш представницький тип ядрищ даного комплексу. Наявність в колекції якісних, з доброю огранкою мікропластин теж доказує часткове одержання таких заготовок з олівцеподібного нуклеуса. Показова наявність в комплексі пластинки зі скошеним краєм (рис. 6, I), виробу, типового для інвентаря епонімної стоянки¹³. Вкладиші кукрекського типу — провідний критерій для інтерпретації комплексу як кукрекського — представлені в інвентарі пам'ятки виразною серією. Всього їх п'ять прим., три з яких можуть вважатися класичними. Із різців комплексу лише один на відщепі. Два інших вироби з різцевим сколом виготовлені на пластинах. В одному випадку різець комбінований з кукрекським вкладишем, в іншому — різець на кути зламаної пластинки. Скребки, підокруглі на відщеплах і кінцеві на пластинах, представлені в комплексі однаково, хоча взагалі скребоків на відщеплах більше, ніж на пластинах (11:4).

Очевидно, до кукрекських рис крем'яного інвентаря в комплексі Бурлакового Яру слід віднести і нуклеуси для отримання відщепових заготовок (2 прим.). Такого типу нуклеуси наявні в інвентарі епонімної стоянки багатьох інших кукрекських пам'яток. Крім цього, той факт, що основні знаряддя кукрекського комплексу — скребки та різці — виготовлені на відщеплах, свідчить про те, що нуклеуси для одержання відщепових заготовок повинні бути невід'ємною частиною кукрекського крем'яного інвентаря і тому можуть вважатися однією з характерних рис останнього.

Отже, віднесення пізньомезолітичного поселення в уроч. Бурлаків Яр до пам'яток кукрекської спільності безсумнівне. Разом з тим в ін-

вентарі цієї пам'ятки, як і інших комплексів, простежуються не властиві кукрекським комплексам риси інших територій¹⁴. Крім пережитків мікрографетської техніки¹⁵ сюди слід віднести наявність одиничних листо-подібних наконечників стріл (Санатівка 1), наявність, хоча і нечисленних, геометричних мікролітів, переважно середньовисоких, дещо подовжених трапецій, незначний процент різців, насамперед різців на відщехах.

Локальні риси пізньомезолітичних пам'яток Середнього Подністров'я спостерігаються і в комплексі Бурлакового Яру. Ми маємо на увазі геометричні мікроліти колекції: високу трапецію (рис. 6, 4), аналогії якій необхідно шукати в синхронних пам'ятках поліського мезоліту, та середньовисоку трапецію (рис. 6, 2), типову для пам'яток гребениківської культури.

Фрумушківська група пам'яток розміщується між азово-чорноморською та північною полісько-лісостеповою, за Д. Я. Телегіним, зонами мезоліту України. У своєму інвентарі ця група пам'яток поєднує риси, притаманні обом названим вище зонам мезоліту. Це явище наочно демонструє феномен, властивий для первісної культурної безперервності.

С. А. БАЛАКИН

Мезолитическое поселение в уроч. Бурлаков Яр на Днестре

Резюме

В публикации освещаются материалы нового мезолитического местонахождения, открытого и частично исследованного автором в 1980 г. в окрестностях с. Ломачищы Сокирянского р-на Черновицкой обл.

В результате проведенных исследований выяснена стратиграфия памятника и собрана небольшая коллекция кремневых изделий, типологические особенности которых наряду с наблюдениями над стратиграфией находок позволяют говорить о наличии на поселении двух культурных комплексов: ранне- и позднемезолитического.

Раннемезолитический комплекс (154 экз.) имеет явные аналогии в инвентаре памятников типа Атаки IV — Кормань VI и потому может быть синхронизирован с атакской фазой мезолита Среднего Поднестровья. Позднемезолитический комплекс (830 экз.) содержит выраженный кукрекский инвентарь (вкладыши кукрекского типа, пластинка со скошенным краем, карандашевидные нуклеусы и т. д.) и на этом основании может быть отнесен к памятникам фрумушківской группы.

¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969, с. 260.

² Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982, с. 250.

³ Телегін Д. Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-территориального членения памятников. — В кн.: The mesolithik in Europe. — Warszawa, 1973, s. 531—543.

⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62; Дворянинов С. А. К проблеме кукрекской культуры: (По материалам позднемезолит. стоянок Южного Буга). — В кн.: Тези доп. конф. ІА АН УРСР. Одеса, 1972, с. 80—82.

⁵ Черниш О. П. Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я. — Археологія, 1973, 12, с. 51—58.

⁶ Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья. — МИА, 1972, № 185, с. 252—261.

⁷ Черниш О. П. Стародавнє поселення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975, с. 165.

⁸ Там же, с. 9—94, рис. 39, 40.

⁹ Там же, с. 87, рис. 34.

¹⁰ Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1973, с. 176.

¹¹ Телегін Д. Я. Поздний мезолит Украины, с. 533—534; Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита, с. 140—158; Черниш О. П. Стародавнє поселення Подністров'я в добу мезоліту, с. 135.

¹² Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України, с. 112—116.

¹³ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України, с. 101—104.

¹⁴ Станко В. Н. Мирное: Probl. мезолита степей Сев. Причерноморья. — Киев, 1982, с. 175.

¹⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62.